

KULTURNI I PROSVETNI ŽIVOT NA OSLOBOĐENIM TERITORIJAMA

Za Komunističku partiju Jugoslavije borba za narodnu kulturu i narodno prosvjećivanje bila je sastavni deo revolucionarne borbe. Otuda i aktuelni slogani: „Prosvetom k slobodi“ i „Nisu oružje samo puške i topovi, avioni i tenkovi, već znanje“; poznata je i parola „Knjiga nam pomaže da osvojimo slobodu, sloboda će nam omogućiti da osvojimo knjigu“.

Kulturno-prosvetni i kulturno-umetnički rad tekao je u okvirima partizanskih vojnih jedinica, na oslobođenim teritorijama i u okviru delatnosti organa vlasti i antifašističkih organizacija žena i omladine. *Borba* je u oslobođenom Užicu oktobra 1941. pisala o tome kako na čitavoj oslobođenoj teritoriji Srbije ključa nov život. „Svet je željan slobodnih manifestacija, mitinga, kulturnih priredaba, sijela, konferencija itd. . . . Nijedna sala koju su prošli režimi gradili ne može da primi ni polovinu onih koji dođu da učestvuju i uživaju u priredbama.“

Kulturna politika narodnooslobodilačkog pokreta razvijala se u skladu sa potrebama fronta i pozadine. Na osnovu uputstva o organizovanju i zadacima kulturno-propagandnih odbora oni su obrazovani pri svim sreskim i opštinskim narodnooslobodilačkim odborima sa ciljem da vaspitavaju narodne mase u duhu narodnooslobodilačke borbe. Borba protiv okupatora i dosegnete političke tekovine su svetinje, osnovno merilo opredeljivanja; glavni zadatak je njihovo čuvanje, unapređivanje i razvijanje. Od kulturne politike se tražilo da omasovi broj korisnika kulturnih dobara, da doprinese emancipaciji zaostalih i nepismenih masa; usmeri njihove energije u pravcu daljeg društvenog i političkog osveščivanja. Načela i sadržaj kulturne politike su istovetni u svim krajevima Jugoslavije, razlikujući se samo u specifičnim oblicima koje su bile izraz drukčijih prilika i okolnosti u kojima se razvijao pojedini narod Jugoslavije i

zakona neravnomernosti jugoslovenske revolucije. Pored zajedničke funkcionalnosti ove politike za celu Jugoslaviju, ne može se gubiti iz vida uvažavanje i oživotvoravanje u njenoj realizaciji izvesnih osobenih tradicionalnih sadržaja. Njoj je zajedničko i to što i sami pokretači i nosioci kulturne politike, pre svega komunisti, nisu imali visoku obrazovnu osnovu. Ona se u nekim krajevima čak graničila sa jedva savladanom pismenošću ili posedovanjem elementarnog školskog obrazovanja (nepotpuna ili potpuna četvorogodišnja osnovna škola). Iz toga ne proizlazi da je jugoslovenska revolucija „seljačka“, „nepismena“ revolucija, iako je boračku masu najvećim delom činilo seljaštvo iz najzaostalijih centralnih oblasti Jugoslavije, jer su u NOVJ i u organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta na slobodnim i neoslobodenim teritorijama učestvovali masovno i intelektualci (s tim što se ova kategorija širi i na đake, studente, namešténike, državne činovnike, itd.), pa i veći broj umetnika (pisaca, glumaca, muzičara, slikara, itd.), novinara, publicista. No više je nego karakteristično da je umetnička aktivnost ovih kategorija bila uveliko svedena u okvire političko-propagandnog rada, izgaranja na poslovima borbe, partijske organizacije, usko političke delatnosti, kojoj su se aktivisti strasno predavali, tako da nije bilo mnogo vremena za stvaranje.

Prosvetna politika imala je za osnovni zadatak savlađivanje pismenosti i ovladavanje osnovnom kulturom. Na slobodnim teritorijama i u vojnim jedinicama organizovani su analfabetiski tečajevi. Kod obrade slova stari simboli su ustupali mesto novim: uz slovo „A“ išao je avion, uz slovo „P“ bio je partizan, uz slovo „S“ za simbol je uzet SSSR, uz slovo „G“ gusle. U tekstualnom delu bukvara nalazili su se sadržaji koji su odražavali aktuelne političke potrebe, manifestovali poruke rata i revolucije. Među osnovnim kategorijama susreću se: bratstvo i jedinstvo, patriotizam, ravnopravnost naroda, solidarnost itd.

Na okupiranim područjima tekao je kulturni i prosvetni život u znaku ideologije nacionalsocijalizma i fašizma, sadržajno i idejno određen antikomunizmom, antijevrejstvom i antimašovstvom, antisrpstvom i antijugoslovenstvom. Veličane su nemačka kultura i rimska civilizatorska misija. U toj funkciji nalazila se štampa, bioskopski i pozorišni repertoar, muzika, radio-program. Na tlu anektiranih oblasti tekao je program denacionalizacije, uvođenjem nemačkog, italijanskog, bugarskog

i mađarskog jezika kao nastavnih i zvaničnih jezika opštenja. Ustaška ideologija i politika usmerene su na uništenje Srba. Zabranjena je ćirilica i obrazovan ured za čistotu hrvatskog jezika, sa zadatkom da „istrebi“ sve srpske reći i kovanice koje su navodno kvarile hrvatski jezik. Novinska i radio-propaganda upregnuti su da dokažu kontinuitet između velikih imena u hrvatskoj istoriji i ustaša kao nosilaca nove „nacionalne revolucije“. Započeo je rad na izradi Hrvatske enciklopedije. U izdata četiri toma na falsifikovan način se predstavlja hrvatska stvarnost i prošlost, zasnovani na ustaškom fašističko-rasističkom pogledu na svet. Mađarski okupator je suspendovao rad Matice srpske u Novom Sadu. Univerzitet u Beogradu nije radio. Pokušaji Velibora Jonića da „reformiše“ Univerzitet pretrpeli su neuspeh. Studenti Univerziteta u Beogradu borili su se u ustaničkim redovima, a deo profesora nalazio se u zarobljeničkim logorima i zatvorima. Sa ustankom i narodnooslobodilačkom borbom naroda Jugoslavije celokupna propaganda okupatora i kvislinga podređena je napadima na nosioce borbe kao neprijatelje naroda, sluge stranih centara, „crvene Moskve“ i „plutokratskog Londona“, tuđinske izmećare koji lakomisleno žrtvuju sudbinu naroda. Srpski kvislinzi su dokazivali da Nemci nisu neprijatelji srpskog naroda. Antikomunističkoj svrsi služio je i „Apel srpskom narodu“, koji su potpisali naučni i kulturni radnici Beograda, deo pod pritiskom okupatora i kvislinga, a deo iznenađen i prevaren, ne znajući ni o čemu je reč, bez naknadne mogućnosti da demantuje svoj potpis nakon objavljivanja „Apela“ u *Novom vremenu*. „Proglas društva srpskih pisaca i umetnika antifašista“ od 14. avgusta 1941. godine pojavio se kao reakcija na ovaj sramotni dokument. List *Obaveštenja društva srpskih pisaca i umetnika antifašista*, koji je jedno vreme izlazio na Rudniku, analizirao je suštinu fašizma, ustaške zločine, smisao kvislinške i okupatorske parole o neophodnosti mira i prekida borbe, naglašavajući značaj borbenog opredeljenja naroda prema okupatorima i njihovim saradnicima.

Antikomunistički sadržaji štampe i raznih izložbi, specijalnih publikacija, antimasonskih izložbi, itd. faktički su bili u službi nemačke propagande i učvršćivanja okupatorske pozicije radi mirnog ostvarivanja okupacije i privredne eksploatacije zemlje. Tome cilju služila je i kvislinška štampa (*Novo vreme*, *Obnova*, *Ponedeljnik*, itd. u Srbiji, *Glas Crnogorca* i kasnije

Crnogorski vjesnik u Crnoj Gori, *Hrvatski narod u NDH*, *Glas Blgarije* u Makedoniji, itd.). Zajedničko je ovoj propagandi da je snage narodnooslobodilačkog pokreta podvodila pod pojam „komunisti“ (ustaše govore i o četnicima) koji su anacionalni, protivnici narodnih svetinja, unesrećitelji naroda, strane sluge, rušioци vere, porodice i domaćeg ognjišta. Predstavljajući „komunista“ kao zločinaca i podmuklih ubica služila je u Crnoj Gori publikacija *Pakao ili crnogorski komunizam* u redakciji Steva Rajkovića koja je pod italijanskom zaštitom i obilato finansirana od okupatora do vrhunca zloupotrebljavala obračune sa „petokolonašima“ u vreme „levičarenja“, vansudske egzekucije stvarnih ili pretpostavljenih neprijatelja narodnooslobodilačke borbe, usputne i nevino stradale žrtve.

Od umetnika i kulturnih stvaralaca, intelektualaca uopšte, KPJ je tražila da se opredele za narodnooslobodilački pokret, jer sredine nema. Miran život pod okupacijom nije se mirio sa rasplamsavanjem narodnooslobodilačke borbe širom Jugoslavije. Đorđe Jovanović je u članku „Stuka — kultura“, objavljenom u *Glasi JNOF-a Srbije* 1943, napadao samozvane predstavnike srpske kulture kojima su otvorene stranice *Srpskog naroda*, pristupačni Kolarčeva zadužbina i Srpska književna zadruga, Radio-stanica Beograd, Univerzitet itd. da bi služeći okupatora sebe predstavljali kao „obnovitelje“ i „preporoditelje“ srpske kulture, čuvarе tradicije, zloupotrebljavajući narodnu poeziju, zasnovanu na oslobodilačkoj borbi svoga naroda, Dositeja, Vuka, Njegoša. Jovanović ih je smatrao falsifikatorima i ništavnim stvaraocima. Svetislava Stefanovića je označavao za „osrednjeg liričara“, Velmara Jankovića smatrao „nazovi-dramatičarem“, Nikolu Trajkovića „većitim diletantom“, Vladimira Vujića „misliocem po narudžbi“, Ijotićevca Svetomira Nastasijevića „prosečnim muzikantom“, Nikolu Popovića „anonimnim filozofom od Nemaca postavljenim za rektora“ . . . Sve ih je nazivao „žalosnom“ kulturnom „štuka-družinom“. Napadao je i Dragišu Vasića jer služi Dražu Mihailovića. Užasavao se nad sudbinom pesnika Sime Pandurovića koji prihvata od hitlerovaca mesto člana uprave Kolarčeve zadužbine. „Srpski narod se ne može voleti, ako se ne mrze njegovi zlotvori.“ Jovanović se nije obarao samo na saradnike okupatora i kvislinga u oblasti kulture već i na sve one umetnike i kulturne radnike koji stoje skrštenih ruku i ravnodušni prema borbi naroda. Poručivao im je da moraju shvatiti „da je ne

boriti se protiv narodnih neprijatelja danas u najmanju ruku isto što i neposredno im služiti, a katkada čak i više nego to".

Savlađivanjem nepismenosti prvo su se pozabavili partizanski odredi, organizacije SKOJ-a, seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori. Teškoće su iskrsavale zato što nije bilo dovoljno učitelja, papira i olovaka, pogodnih mesta za sastajanje i rad, a pre svega usled nemirne ratne atmosfere koja nije bila prilična za ovaj vid ljudskog prosvetavanja i „otvaranja očiju".

Politodeli uvedeni polovinom 1942. kao instruktorski organi CK KPJ pri štabovima brigada, radi pojačavanja partijsko-političkog rada u vojsci, vodili su prvenstveno računa o tumačenju političke linije KPJ, a u tom okviru i o političko-propagandnoj i *političko-prosvetnoj* delatnosti u brigadi. Sastojali su se od tri člana, od kojih je jedan bio rukovodilac politodela, odgovoran za *organizacijsko-politički rad*, drugi za političko-prosvetni rad, a treći za rad SKOJ-a. U drugoj polovini 1943. CK KPJ je ukinuo politodele pri brigadama i osnovao politodele divizija od pet članova. Ovi organi CK KPJ ukinuti su krajem 1944. godine.

Pri Vrhovnom štabu nalazilo se agitprop-odeljenje. Agitprop-organi postojali su pri partizanskim jedinicama od savetovanja u Stolicama pod raznim imenima (agitprop-komisijska, agitprop-grupa, partijski obaveštajni biro, itd.), koji su izdavali radio-vesti, listove, džepne novine, letke, razna saopštenja. Ova vrsta organa postojala je i u partijskom sklopu od vrha do dna, to jest od CK KPJ do mesnih komiteta. Kulturno-prosvetnu delatnost u bataljónima i četama organizovali su kulturno-prosvetni odbori. Odlika je ovih odbora da je njihova delatnost samo uslovno bila vezana za odgovarajuću jedinicu, jer se rasprostirala i van nje, na područjima gde su ove jedinice boravile. Krajem 1944. agitaciono-propagandna delatnost Vrhovnog štaba se uveliko razgranala, tako da je ovaj najviši vojni organ revolucije imao u svome sastavu više odseka: za propagandu, za kulturno-prosvetni rad, za štampu, filmsku sekciju, Istorijski institut, itd.

Od kraja novembra 1942. delovao je Prosvetni odsek Izvršnog odbora AVNOJ-a. Po pokrajinama Jugoslavije kulturno-prosvetnu aktivnost organizovali su odgovarajući odseci predsedništava zemaljskih antifašističkih veća federalnih jedinica.

Povereništvo za prosvetu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije povereno je u Jajcu Edvardu Kocbeku, katoličkom piscu i jednom od najistaknutijih kulturnih radnika Slovenije. Na sednici Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije 13. maja 1944. godine temeljito je raspravljano o pitanjima prosvete. Izdata su uputstva o organizaciji prosvete u kojima dominiraju: opštenarodno prosvjećivanje, školsko prosvjećivanje i kulturna delatnost. Povereništvo za prosvetu NKOJ-a donelo je 3. maja 1944. Uputstvo o organizaciji prosvete koje je u skladu sa odlukama AVNOJ-a predvidelo izgradnju državne zajednice na federativnom principu u duhu prava na samoodređenje, dajući pravo svim narodima na vlastitu narodnu kulturu i pravo na određivanje vlastitog narodnog vaspitanja. Federalne jedinice su prema ovom Uputstvu mogle osnovati svoje resore u oblasti kulture i prosvete. Prosvetna delatnost je obuhvatala opštenarodno prosvjećivanje, školsko prosvjećivanje i kulturnu delatnost (književnost, umetnost i nauka).

Kulturne ekipe u sastavu brigada, politodeli i agitpropri brigada i divizija bili su glavni nosioci političko-propagandnog rada, kulturne delatnosti i prosvetne aktivnosti. Pri narodno-oslobodilačkim odborima stvarani su kulturno-prosvetni odbori. Odsek za prosvetu Izvršnog odbora AVNOJ-a zadužen je da radi na podizanju kulturnog nivoa i pismenosti stanovništva, pre svega na likvidaciji nepismenosti. Drugo povereništvo, za propagandu, organizovalo je glumačke, pevačke i druge kulturne grupe, otvaralo seoske čitaonice. Jednu od bitnih karakteristika prosvetne emancipacije i kulturne revolucije naroda u toku rata čini približavanje kulture najširim narodnim slojevima, a na drugoj strani savlađivanje zaostalosti vekova koja je odlikovala zaostale krajeve agrarnog društva.

Naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ o organizaciji propagandnog i kulturno-prosvetnog rada decembra 1944. godine obrazuju se propagandni odseci koji su u svom sastavu imali više sekcija: za političku propagandu, za kulturno-prosvetno vaspitanje, za štampu, a kao posebno izvođačko telo kulturnu ekipu sastavljenu od umetnika i kulturnih radnika. Ovaj rad je kritikovan zbog šablonskog pristupanja formama rada i realizaciji kulturno-prosvetne delatnosti.

Na tlu Bihačke republike organizacija opismenjivanja dobila je normativnu osnovu u odluci Prosvetnog odseka AVNOJ-a narodnooslobodilačkim odborima da i u najmanjem zaseoku

osnuju tečaj za nepismene, obrazuju upravu tečaja, od po jednog predstavnika „svake rodoljubive organizacije i narodne vlasti vašeg mjesta“, i pomažu „ovu upravu u izvršenju njenog zadatka“. Svaki predavač morao je biti „dobro pismeni radnik, seljak ili činovnik koji je dao dokaza svoje odanosti narodno-oslobodilačkoj borbi“. Na tečajeve su se obavezno upisivali svi nepismeni oba pola od 14 do 40 godina starosti.

Odlukom Prosvetnog odseka AVNOJ-a obnovljen je školski rad u svim osnovnim narodnim školama gradova i sela na oslobođenoj teritoriji. Gde nije bilo škola, osnivane su. Pozvani su svi učitelji i učiteljice iz narodnooslobodilačkih odbora da obavezno saraduju na upisu dece, pripremi školskih zgrada za smeštaj učenika i omogućavanju normalnog školskog rada u izvođenju nastave. Nastava u osnovnim školama je bila obavezna za svu decu oba pola od navršene šeste do navršene 14 godine života. Na snazi su ostajali nastavni planovi i programi koji su važili do 6. aprila 1941. godine sa ograničenjem za nastavu istorije i zemljopisa. Odobravalo se predavanje veronauke za katolike, muslimane, pravoslavne i ostale veroispovesti. Učesnici ovih veroispovesti mogli su pohađati svoje konfesionalne škole u slobodnim časovima, ukoliko su takve škole postojale.

Nastava istorije imala je za cilj da upozna učenike sa razvojem jugoslovenskih naroda u prošlosti i sadašnjosti, i da ih vaspitava u „narodnooslobodilačkom — nacionalnom duhu“. Predviđeno je da istorija u osnovnoj školi hronološki obrađuje primanje azbuke — latinice i ćirilice (Ćirilo i Metodije) i Savu Nemanjića, Nikolu Šubića Zrinjskog i Strosmajera kao učitelje i prosvetitelje; da obrađuje narodnu pesmu u službi narodnog oslobođenja; da izlaže gradivo o Vuku Karadžiću, Petru Petroviću Njegošu, Osmanu Đikiću i njihovom značaju za narodnu prosvetu. U četvrtom razredu nastava je obuhvatala seobu Južnih Slovena, primanje hrišćanstva i islama, primanje pismenosti, značaj Dubrovnika za narodni progres, borbu Jugoslovena s Turcima, turska osvajanja jugoslovenskih zemalja, uskoke i hajduke, seljačke bune kod Hryata i Slovenaca (Matija Gubec), seobu Srba pod Arsenijem Čarnojevićem, oslobođenje Crne Gore, borbu protiv dahija i narodne ustanke u Srbiji, Bosni i Hercegovini; balkanske ratove (ukratko), prvi svetski rat, stvaranje Jugoslavije, drugi svetski rat, propast Jugoslavije (izdaja, razorni rad pete kolone, bekstvo vlade); narodnooslobodilačku borbu protiv fašizma (imperijalizma).

Istorijsko gradivo moralo se izučavati na podlozi stroge nacionalne ravnopravnosti, slobode i bratstva svih naroda Jugoslavije. Svim svojim bićem škola je morala da se prilagodi narodnooslobodilačkoj borbi. Škola je morala da pripremi vaspitanike da slobodu prihvate kao neophodan uslov za život. Iz gradiva istorije i zemljopisa izbacivalo se sve ono što je odisalo „duhom velikosrpskih i svih hegemonističkih težnja za prevlast nad ostalim narodima“. Od nacionalnog obrazovanja, preko istorije, očekivalo se da uputi učenika na povezanost slovenskih i drugih naroda, bez razlike na versku pripadnost. Podvlačilo se da je smer škole oslobodilačko-antifašistički. Vaspitanje u njoj ima za načelo: „Prosvetom ka slobodi!“

Nastava vere u osnovnim narodnim i konfesionalnim školama morala se izučavati u duhu uzajamne verske trpeljivosti i discipline, dužnog poštovanja drugih veroispovesti. Vaspitanje u verskom duhu nije smelo da dovede do toga da vaspitanici preценjuju svoju a potcenjuju druge vere, jer „vjera ne smije da dijeli čovjeka od čovjeka“.

Na bogatoj istorijskoj, slobodarskoj i revolucionarnoj tradiciji zapadne Srbije i Šumadije, Crne Gore, Bosanske krajine i drugih krajeva došlo je u narodnooslobodilačkom ratu do poleta narodnog stvaralaštva i folklornih manifestacija. „Bezimeni narodni pregaoci“ su u okviru neposrednih borbenih zalaganja naroda i pojedinaca nastojali da ove ovekoveče, s njima upoznaju narod, podignu moral, napoje samopouzdanje, okrepe narodni duh; otklone posustajanje. Deseteračke pesme o raznim partizanskim bojevima su značile odgovor narodnog umetnika na svež događaj, jednostavnim poetskim izrazom; one su kazivale jezikom narodne poezije na koju su borci i seljaci bili navikli, budući njenim duhom od mladosti nadahnjivani. Opevani su herojski podvizi narodnih boraca, a na drugoj strani — kao suprotnost — sramota izdaje. Pesme su budile na otpor, slavile herojske podvige, podsticale patriotizam, uzbuđivale revolucionarnim patosom. Koreni savremenog borbenog sarao-pregora naslanjali su se na nasleđe prošlosti.

Pragmatično-utilitarna komponenta je vladajuća odrednica novinskih napisa, kulturnih manifestacija, scenskih priredaba. Pevale su se Internacionala, partizanski marševi, sovjetske masovne pesme. Na priredbama po varošima i selima popularni „Vrabac“ je najviše plenio komentarom dnevnih vojno-političkih događaja.

Borci sa smislom za kulturno-propagandni rad povlačeni su iz borbenih jedinica u umetničke jedinice. Četa Užičkog NOP odreda prerasla je u dramski aktiv koji je izveo četiri pozorišne predstave na oslobođenoj teritoriji: *Mati* od Karela Čapeka, dramtizaciju dela Nikolaja Ostrovskog *Kako se kalio čelik*, *Knez Ivo od Semberije* Branislava Nušića i *Početak bune na dahije*. Iz prikaza Venceslava Glišića se vidi da se kulturna aktivnost nije vezivala samo za oslobođene gradove već su obilježena i okolna mesta i sela, dok su amaterske grupe sa sela gostovale u gradovima. Kulturni i agitaciono-propagandni rad tekao je intenzivno po vojnim jedinicama — četama, na čijim su se sastancima borci upoznavali sa sovjetskim romanima i popularnim pesmama („Kaćuša“, „Budonovka“, „Čapajevka“, „Pesma amurskih partizana“), revolucionarnim pesmama „Mitrovčanka“, „Bilećanka“, itd.). Celokupna kulturna aktivnost odisala je aktuelnim političkim i vojnim potrebama, bila strogo odabirana, rukovodena od partizanskih i vojnih agitaciono-propagandnih tela (kulturno-propagandnih odbora, prosvetno-propagandnih odbora). Rukovodstvo KPJ organizovalo je uoči proslave 24-godišnjice oktobarske revolucije veliku kulturno-prosvetnu manifestaciju u Užicu koja je započela pevanjem „Internacionale“, a sutradan paradu vojnih jedinica kojom je komandovao Mikula Dabić. Defile u Užicu jedinstven je pandan paradi na Crvenom trgu 7. novembra 1941, sa koje su jedinice Crvene armije direktno odlazile na front već ozbiljno ugrožene sovjetske prestonice.

Pored dramske ekipe na slobodnoj teritoriji „Užičke republike“ aktivno su se oglašavali i pevači i muzičari. Pored velikog mešovitog i muškog recitativnog hora postojala su i četiri orkestra: veliki simfonijski, duvački, narodni i zabavni. Veliki orkestar imao je oko 30 članova, a njegov dirigent je bio profesor muzike Anton Breznik. Duvački orkestar sačinjavali su muzičari bivšeg četvrtog puka „Stevan Nemanja“.

Na partizansko pozorište pored sovjetskog delom je uticalo i iskustvo „Daščare“ (La Barraca) 1933—1939, pozorište iz španskog građanskog rata, čiji je inicijator, idejni i umetnički rukovodilac bio Federiko Garsio Lorca do svoje smrti u Granadi 1936. godine. Ovo pokretno i amatersko pozorište, osnovano posle pada monarhije u Španiji, propagiralo je i popularisalo špansku kulturu u zaostalim krajevima zemlje. Predstavljalo je neku vrstu „proleterskog pozorišta“, ili kako ga

je nazivao Lorka „socijalističke zajednice — falansterije“. Kao i „Daščara“, tako je i partizansko pozorište (kazalište) imalo da organizuje odlazak „drame u narod“. Pod uticajem iz španskog građanskog rata u vojnim jedinicama i na slobodnim teritorijama Jugoslavije pevane su i recitovane Lorkine pesme, a njegove drame i recitali izvođeni u partizanskim pozorištima. Postojeću srodnost ne pokazuje samo tematika već i „odnos scene i publike“, „vrste izvođenih skečeva, odnos tradicije i aktuelnosti“. Kao i „Daščara“, tako je i partizansko pozorište preuzimalo ideje oktobarske revolucije i nalazilo vlastiti umetnički izraz čija je osnova izrastala u drukčijoj nacionalnoj sredini, drugom vremenu i različitim uslovima.

Na slobodnoj teritoriji Bihačke republike kulturno-prosvetna aktivnost dobila je organizovane forme. IO AVNOJ-a je novembra 1942. godine doneo rešenje o postavljanju privremene uprave Pozorišta (Kazališta) narodnog oslobođenja. Za upravnika Pozorišta postavljen je Ivo Frol, književnik, za rukovodioca dramske sekcije Vjekoslav Afrić, glumac, za rukovodioca glumačke škole Nikola Popović, glumac, za rukovodioca baletske sekcije Žorž (Georgij) Skrigin, za rukovodioca muzičke sekcije Nikole Hercigonja, kompozitor. Upravnik je rukovodio celokupnim radom i životom pozorišta, brinuo za izgradnju postojećih i novih kadrova, kontrolisao program. Povremeno je sazivao sednice uprave na kojoj su rešavana sva tekuća krupna pitanja. Kazalištu narodnog oslobođenja pored grupe zagrebačkih glumaca (Ivka Rutić, Joža Rutić, Vjekoslav Afrić, Salko Repak, Žorž Skrigin, Milan Vujnović), prišli su Ljubiša Jovanović, Mira Sanjina, Braco Borožan, Junus Mededović. Kazalištu se pridružio i Oskar Danon, muzičar i dirigent iz Sarajeva.

Decembra 1942. donet je Statut Narodnog univerziteta. Cilj Narodnog univerziteta bio je da se čitavom narodu na raspoloženje stave naučna znanja, neophodna tekućoj borbi, kao i da stvara nove školovane kadrove. Narodnim univerzitetom rukovodio je Upravni odbor. Upravni odbor sačinjavali su predstavnici nastavnika i slušalaca u podjednakom broju izabranih na plenumu nastavnika i slušalaca i po jedan predstavnik narodnooslobodilačkog odbora, omladinskih organizacija, Antifašističkog fronta žena.

Veliku aktivnost razvijao je i Propagandni odsek Izvršnog odbora AVNOJ-a. Radio je na izdavanju letaka, organizovanju

kampanja za prikupljanje pomoći vojsci; bilo je planirano izdavanje brošure *Jasenovački logor*. Od Propagandnog odseka tražilo se da pronalazi nova sredstva propagande koja bi osvežila i oživela propagandističku aktivnost: plakati, pokretne izložbe fotografija, specijalna predavanja, izdavanje aktuelnih brošura, organizovanje glumačkih trupa uz saradnju Kazališta narodnog oslobođenja, organizovanje i stalno kontrolisanje delatnosti diletantskih pevačkih i drugih kulturnih trupa, stvaranje seoskih čitaonica, koje su u nekim krajevima Like i Korduna pokazale dobre rezultate; stavljanje pod kontrolu celokupne propagandne delatnosti raznih vanpartijskih organizacija. U vezi sa ostvarivanjem ovih zadataka preporučivalo se stvaranje aparata u opštinskim i sreskim narodnooslobodilačkim odborima odgovornih za ovaj posao, koji bi organizovali specijalne kulturne odbore zajedno sa Antifašističkim frontom žena i omladinskom organizacijom. Ovi kulturno-propagandni odbori trebalo je da postanu onaj aparat preko koga bi se razvijao sav zamišljeni rad.

Izvršni odbor AVNOJ-a predvideo je Uputstvom o organizovanju i zadacima kulturno-propagandnih odbora da se oni stvaraju pri svim sreskim i opštinskim narodnooslobodilačkim odborima u cilju političkog i kulturnog podizanja narodnih masa. Odbori nisu bili samostalna tela već pomoćni organi narodnooslobodilačkih odbora. Oni se ne biraju već ih organizuju odbori od ljudi odanih narodnooslobodilačkoj borbi. Najmanje jedan član narodnooslobodilačkog odbora morao je da bude i član kulturno-propagandnog odbora. Zadaci kulturno-propagandnih odbora sastojali su se u sledećem: a) da svestrano pripomognu organizovanju političkog života na području svoje opštine, odnosno sreza, putem zborova, mitinga, političkih predavanja. Ostvarujući ovaj zadatak, kulturno-propagandni odbori nisu smeli svoditi svoju delatnost na objašnjavanje opšte linije narodnooslobodilačke borbe, već veliki deo svoje aktivnosti posvetiti „pravilnom postavljanju i rešavanju najkonkretnijih pitanja svog područja“; b) da organizuju kulturni život na svom području.

Prosvetni odsek Izvršnog odbora AVNOJ-a naročito je usmerio svoju delatnost u pravcu likvidacije nepismenosti. U tom cilju obrazovala su se na oslobođenoj teritoriji tri osnovna tipa škole: narodna osnovna škola, tečaj za nepismene i narodni univerzitet. Programi analfabetskih tečajeva su predviđali

savlađivanje pismenosti i učenje računice, kurseve iz narodne istorije, društvene nauke i osnovne elemente ekonomije. Verske škole, klosteri, maktebi ostavljeni su da rade i dalje. Organi vlasti su kontrolisali njihov stav prema narodnooslobodilačkoj borbi, bez mešanja u pitanja vere i nastave.

Izvršni odbor AVNOJ-a uputio je raspis narodnooslobodilačkim odborima, Antifašističkom frontu žena i omladinskim organizacijama o borbi protiv nepismenosti tražeći od njih da punom snagom pokrenu borbu protiv nepismenosti i neznanja, jer je ona sastavni deo narodnooslobodilačke borbe. U raspisu se kaže: „Mi taj narodni pokret za pismenošću, za oslobođenje od mraka nepismenosti moramo prihvatiti, pomoći i široko organizovati. Zato se obraćamo na vas kao aktivne narodne snage, da u svakoj varoši, u svakom selu, u svakom najmanjem zaseoku pomognete osnivanje ovih tečajeva.”

U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačke borbe je opismenjeno 50.000 odraslih i omladine. Pored političkih radili su stručni i opšteobrazovni tečajevi. Počinjalo je vreme sticanja obrazovanja putem kratkoročnih kurseva, jer vreme i narasle potrebe nisu trpele odlaganje i spori mirnodopski ritam. Opismenjivanje je bilo prvi i osnovni preduslov kulturne revolucije u toku. Analfabetski tečajevi su organizovani na svim mestima: u zbegovima, po selima, u partizanskim jedinicama; improvizovani su pod vedrim nebom i u šumama, na bivakovanjima jedinica.

Od 1942. organizuje se i rad partizanskih osnovnih škola. Zoran Lukić navodi da je uoči oslobođenja radilo 2.300 škola sa oko 250.000 polaznika. Marta 1945. započela je rad Viša pedagoška škola. U najnepogodnijim ratnim uslovima kulturna revolucija je povukla otvaranje osnovnih škola u svim krajevima gde je plamtela narodnooslobodilačka borba (u Lici, Baniji, Kordunu, Bosanskoj krajini, Gorskom kotaru, Srbiji, Sremu, Crnoj Gori, Dalmaciji. . .). Partizanska akcija uspela je u nekim krajevima (Gorski kotar) da za vreme rata poveća broj osnovnih škola u poređenju sa stanjem pre rata. Škole su bile improvizovane, ali su imale uzorne i disciplinovane đake. Narod je u Istri otvarao tečajeve za upoznavanje sa hrvatskim (književnim) jezikom. Na slobodnoj teritoriji Slovenije oktobra 1943. radile su 432 škole sa 29.150 polaznika. Izvršni odbor Osvobodilne fronte stvorio je januara 1945. Znanstveni institut za pripremanje istorijsko-

-etničke argumentacije o pitanju granica i slovenačke nacionalne istorije. Na kraju školske godine 1943/1944. na oslobođenim teritorijama Hrvatske radila je 1.051 osnovna škola sa 53.895 učenika i 965 nastavnika. Štampaju se i prvi bukvari: u Bosanskoj krajini, u Makedoniji na makedonskom jeziku, u Istri za Hrvate i za Italijane (1944). Srednje škole (više i niže) otvaraju se u Dalmaciji, na Baniji, u Gorskom kotaru (Delnica-ma), u logoru El Šat (na obalama Sueca).

Otvoreni su omladinski domovi, domovi kulture, narodni univerziteti (sveučilišta), knjižnice, čitaonice, formirane diletantske družine, vokalne instrumentalne grupe; otvaraju se dečiji domovi i prihvatilišta za decu boraca. Vidnu ulogu u životu partizanske škole odigrala je organizacija pionira i USAOJ-a. Vaspitanje i obrazovanje temeljilo se na tekovinama narodnooslobodilačke borbe, identifikovanim sa antifašističkim načelima, humanističkim sadržajima, oslobodilačkim ciljevima, nacionalnim i socijalno-ekonomskim.

U toku narodnooslobodilačkog rata na tlu Makedonije istovremeno su rešavani i problemi prosvete i kulture. U Uputstvu Glavnog štaba Makedonije od 22. juna 1942. godine, govori se i o organizaciji prosvetnog i kulturnog rada. Ovaj rad nosili su politički komesari. Uputstvom se predviđa izučavanje geografije i istorije u partizanskim odredima. Poseban je naglasak na proučavanju istorije makedonskog naroda kao i istorije drugih jugoslovenskih naroda. Makedonce je 1941. godina, rezultat nasleđa, zatekla masovno nepismene ili polupismene. U okvirima sadašnje Makedonije postojalo je oko 1.000 ljudi koji su se tretirali kao intelektualci, od kojih 150 sa fakultetskom spremom i oko 300 prosvetnih radnika, dok su ostali imali samo gimnazijsko i srednje stručno obrazovanje.

Pored agitaciono-propagandnog odeljenja CK KP Makedonije i Glavnog štaba, u Glavni štab Makedonije uvedeni su 1943. referent za prosvetu i školstvo i referent za religiju, poznat pod nazivom verski referent. Svaki bataljon imao je svoj kulturno-prosvetni odbor.

Na slobodnoj teritoriji Makedonije organizovan je oktobra 1943. „sabor pravoslavnih sveštenika“. Na njemu je odlučeno da se administracija u crkvama vodi na makedonskom jeziku. Makedonska pravoslavna crkva uzima sabor pravoslavnih sveštenika kao početak obnove ohridske arhiepiskopije. U jesen 1943. u zapadnoj Makedoniji radilo je 10 osnovnih škola sa

nastavom na makedonskom jeziku. U svesti makedonskog naroda pojam „sloboda“ bio je vezan za upotrebu makedonskog jezika. U razvijanju makedonskog narodnog jezika posebno mesto imaju novine, časopisi, bilteni, radio-vesti. Među novinama posebno se izdvajao po svome značaju dnevni list *Nova Makedonija*.

Na Prvom zasedanju ASNOM-a posebnom odlukom sankcionisano je postojanje makedonskog jezika. Jezik se isticao kao simbol makedonske nacije i nezavisnosti. Između dva svetska rata partijski materijal pisan je na makedonskom jeziku. Pokrajinski komitet CK KPJ za Makedoniju izdavao je 1940. godine *Bilten*, *Iskru* 1941. godine, a u listu za društvene kulturne i privredne probleme *Naša reč* (1939—1940. godine), kao i u časopisu *Luč*, objavljivani su članci i pesme na makedonskom jeziku. Značajnu ulogu odigrao je list *Južna stvarnost*, koji je 1939. izlazio u Skoplju.

Škole sa nastavom na makedonskom jeziku, ukinute za vreme prvog i drugog balkanskog rata 1912—1913. godine, otvorene su 1943. godine.

Prezidijum ASNOM-a preduzeo je niz mera, odmah posle prvog zasjedanja, za otvaranje škola svih stepena. Zajedno sa CK KP Makedonije formira se posebna komisija za izradu azbuke makedonskog jezika koja je otpočela rad u selu Vranovci novembra 1944. godine, a završila u aprilu 1945. godine. Azbuka makedonskog jezika doneta je 3. maja 1945. godine, a prva gramatika 7. maja 1945. godine, fječnik makedonskog jezika izašao je posle rata (1967. godine). Na sednica-ma Prezidijuma ASNOM-a odlučeno je da osnovna nastava traje sedam godina, a srednja pet. Proučavani su i problemi otvaranja učiteljskih škola i univerziteta kao i organizovanje naučnih instituta. Odlučeno je da se u Skoplju otvori Geološki i Stopanski institut. Osećala se potreba za organizovanjem i jednog naučnog instituta koji bi se brinuo o prikupljanju i obradi istorijskog materijala važnog za narodnooslobodilačku borbu i razvoj nacionalne samosvesti. Već sredinom 1944. godine na celoj teritoriji Makedonije funkcionisalo je preko 500 narodnooslobodilačkih odbora, sa već uspostavljenom mrežom vojno-teritorijalnih organa. Prosvetna delatnost usmeravana je preko ovih odbora. Organizovanje školske mreže od strane Prezidijuma ASNOM-a i Povereništva za prosvetu govori samo

za sebe o značaju koji se pridavao prosveti i kulturi u narodnooslobodilačkoj borbi makedonskog naroda.

Tokom rata na slobodnoj teritoriji i u vojnim jedinicama došlo je do neviđene izdavačke delatnosti na raznovrsnim tehnikama. Izdato je oko 3.500 raznih listova. Tako je sačuvano oko 11.000 listova, grafika i crteža čiji su autori 230 umetnika, koliko ih je učestvovalo u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije. Objavljena je 151 zbirka pesama, 111 knjiga i brošura umetničke proze i 102 zbirke reporterskih tekstova.

Štampa je informisala, obrazovala, prosvetila, dizala moral. Ona je upućivala na političko jedinstvo naroda, objašnjavala suštinu kolaboracije, analizirala karakter građanskog društva, uzroke vojnog poraza Kraljevine Jugoslavije, fašističku politiku okupatora, antinarodnu delatnost emigracije. Posebno je razotkrivana suština četničke i HSS-ovske politike „čekanja“. Ona je sredstvo u rukama KPJ za sprovođenje strategije narodnooslobodilačke borbe kao revolucionarnog prevrata. KPJ je u svojim rukama držala sve niti agitaciono-propagandnog rada, kao jednog od bitnih sredstava borbe u toku. Nad štampom i drugim oblicima agitacije i propagande bdeli su najpoverljiviji i najistaknutiji članovi KPJ. Krajem 1943. obrazovana je i nova telegrafaska agencija nove Jugoslavije *Tanjug*, na inicijativu Mose Pijade. Saradnici su nalaženi u samim redakcijama, ali i van njih, u vojnim jedinicama i organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta. Štampa je rasturana preko kurira, vozovima i kamionima, na slobodnim teritorijama transportovana konjima. Užička *Borba* je stizala u Bosnu, Crnu Goru, Sandžak i druge krajeve Jugoslavije. Pored izlaženja štampe na slobodnim teritorijama, nastavljale su da rade ilegalne štamparije narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima. Pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta izdavali su publikacije i van Jugoslavije: u južnoj Italiji, gde se od jeseni 1943. nalazila Baza NOVJ u Bariju, u severnoj Africi (na obalama Sueca) u logorima jugoslovenskih izbeglica iz Dalmacije, na Malti; u logorima i zatvorima širom Evrope. Jugoslovenski borci, zarobljenici i deportovani na daleki sever, u Norvešku, izdavali su svoje listove pisane rukom (*Logorska zora*, 1945).

Izdavačka delatnost narodnooslobodilačkog pokreta obuhvatala je publikacije različitog tehničkog nivoa i namene: od izdavanja brojnih listova, časopisa, biltena do štampanja knjiga,

brošura, uputstava. U publikacijama su razmatrana pitanja iz oblasti vojne organizacije, partizanskog načina ratovanja, politički problemi, kulturno-prosvetna delatnost. Objašnjavani su ciljevi narodnooslobodilačke borbe i suština kolaboracije i politika okupacionih sila. Sadržajno ona je jedinstvena, iako su nacionalne i regionalne specifičnosti određivale uže teme, kao rezultat različitih uslova borbe. Novine su se razlikovale i jezikom na kome su izlazile. Listovi i publikacije u Makedoniji bili su izraz nacionalne emancipacije makedonskog naroda kroz narodnooslobodilačku borbu. Štampa je podizala moral jedinica, razvijala antiokupatorska raspoloženja i revolucionarnu svest masa. Informisala je i bila sredstvo političkog delovanja. Nosioći ove aktivnosti (propagandne, političke, agitacione) bila su partijska rukovodstva (centralni, pokrajinski, oblasni, okružni, sreski i mesni komiteti), komande i ustanove oružane sile revolucije (Vrhovni štab, glavni štabovi, korpusni i divizijski štabovi, štabovi operativnih zona, brigadni, bataljonski i četni štabovi), udruženja jugoslovenskih antifašista u inostranstvu. Listove i brošure štampali su, sem rukovodstava KPJ, i rukovodstva masovnih antifašističkih organizacija (žena i omladine).

Izdanja su bila redovna i izvanredna; bilo je onih koja su se pojavila i zatim ugasila, usled pokreta, izmenjenih okolnosti, nedostatka materijala ili saradnika. Centralna uloga pripadala je *Borbi*, organu CK KPJ, koja je izlazila u Užicu i kasnije u Bosanskoj krajini („drinićka Borba“), *Proleteru*, organu CK KPJ koji se ugasio 1942. godine, *Novoj Jugoslaviji*, koju je pokrenuo Milovan Đilas 1944. godine. Veliki broj listova i biltena pojavljivao se u različitim tehnikama: ručno pisanje, na pisačkoj mašini, geštetneru, štampariji.

KPJ se mogla osloniti na iskustvo i materijalnu osnovicu svojih predratnih tehnika. CK KPJ je imao svoju štampariju u Beogradu, dok su pokrajinski komiteti i okružni komiteti raspolagali takođe svojim partijskim tehnikama, koje su se obično sastojale od radio-aparata, pisaće mašine i geštetnera, pomoću kojih su umnožavani partijski proglašaji i aktuelne vesti. U gradovima „Užičke republike“ narodnooslobodilački organi su preuzeli štamparije, zatečeni papir i boju; š oslobodenjem nastavljena je proizvodnja u fabrici papira u Čačku.

Od centralne štampe treba razlikovati regionalne i lokalne novine (često puta štampane na šapirografu), kao i novine

rtizanskih odreda. Tako su na tlu Užičke republike izlazi-
P^a yesti, organ Štaba užičkog NOPO, *Reč naroda* u Gornjem
 Milanovcu, *Novosti* u Čačku, *Informativne novine* u Krupnju,
posavski partizan i *Partizan* u Posavskom NOPO, *Vesti* u
 pomoravskom i Drugom Šumadijskom odredu. Mesec dana u
 Užicu je emitovala partizanska radio-stanica (od 20. oktobra do
 20. novembra 1941). Izdavačkoj produkciji pripadaju i posebna
 izdanja: *Antifašističke pesme*, *Pobeda će biti naša*, *Antifašistič-*
ki omladinski miting u Moskvi. U Užicu je nastavljeno štampa-
 nje Istorije SKP(b), započeto u Čačku, u 10.000 primeraka, ali
 ono nije dovršeno. Tiraž odštampanog materijala propao je
 prilikom pada Užica i odstupanja partizanskih snaga preko
 Zlatibora.

Kao organ KPJ na slobodnoj teritoriji je od 19. oktobra
 izlazila *Borba*, čiji je glavni i odgovorni urednik bio Edvard
 Kardelj. List je izlazio tri puta nedeljno u po 10.000 primeraka.
 Ukupno je izašlo 19 brojeva. Politbiro CK KPJ je izdavao i
Proleter, kao organ CK KPJ, dok je CK SKOJ-a pokrenuo list
 SKOJ-a pod naslovom *Omladinska borba*. *Bilten* je bio organ
 Vrhovnog štaba NOPOJ. *Borbi* je namenjena uloga organizatora
 narodnooslobodilačke borbe, razbijanja mita o nepobedivosti
 fašista, podsticanja morala, snaženja narodnooslobodilačkih
 tendencija u narodu, popularisanja SSSR-a.

Među pokrajinskim novinama izdvajali su se: *Osvobodilna*
fronta, organ Osvobodilne fronte slovenačkog naroda, *Sloven-*
ski poročevalec, *Slovenski partizan*; *Pobjeda*, *Omladinski po-*
kret u Crnoj Gori; *Nova Makedonija*, *Mlad borec*, *Makedonka*;
Oslobođenje, *Kozarski vjesnik*; *Vijesnik*, *Naprijed*; *Narodno*
oslobođenje; *Slobodna Vojvodina*; *Glas*, *Mladi borac*; *Glas*
Sandžaka.

Štampa narodnooslobodilačkog pokreta se suprotstavljala
 stampi okupatora, kvislinga i zapadnih savezničkih stanica koje
 su do 1943. davale podršku četničkom pokretu (Radio-London,
Glas Amerike, četničke radio-stanice na Bliskom istoku Šuma-
 dija i „*Karađorđe*“). Trebalo je kontrirati propagandi ustaškog
Hrvatskog naroda, nedićevsko-ljotićevske štampe u Srbiji,
 četničkoj štampi (*Ravna Gora*, *Ravnogorac*, *Glas Cera*, itd.),
 crnogorskih kvislinga.

Široko su bile rasprostranjene zidne i usmene novine. Neki
 hstovi, kao *Dedo Ivan* bili su namenjeni bugarskim vojnicima u
 Sl-biji i Makedoniji.

Umetnost revolucije nalazila se u funkciji pobjede revolucije. Stoga utilitarna i propagandna suština daje izrazit pečat radovima iz oblasti duhovnog stvaralaštva. Partija je kontrolisala i usmeravala razvitak kulturne politike i nastojala da ona neposredno služi revoluciji. U slikarstvu je preovlađivao crtež i plakat, a u poeziji jednostavan izraz, dok je prozna tematika u znaku opisivanja tekuće oslobodilačke borbe, žigosanja nacionalne izdaje, razvijanja narodnih energija za dovršenje dela nacionalnog i socijalnog oslobođenja. Improvizovana pozorišna društva bila su tumač aktuelnih zbivanja. Tendenciozni sadržaj je opredeljen funkcijom kulture u službi ideologije revolucionarnog subjekta. Komunistima je pošlo za rukom da kulturu i umetnost u toku rata približe najširim narodnim slojevima, da oni postanu korisnik kulturnih dobara, naročito muška i ženska omladina; da doprinesu emancipaciji žena koje su robovale raznim verskim i drugim društvenim zabludama i konzervativnim predstavama; da kulturu što više demokratizuju i da je približe svim narodima i nacionalnim manjinama.

Partizanska pesma je dosegla najveći nivo u toku rata i revolucije. Utvrđeno je da je napisano i ispevano oko 20.000 partizanskih pesama. Ratni uslovi određivali su formu i sadržaj masovnog pesničkog stvaralaštva. Partizanske pesme su povezane sa folklornom tradicijom, a na drugoj strani stavljene u službu najneposrednijih ciljeva Komunističke partije kao organizatora narodnooslobodilačke borbe. Nove pesme pevane su na melodije pesama iz oktobarske revolucije. Takve su pesme o Savi Kovačeviću. „Pjesma crnogorskih gerilaca 1941" uzela je melodiju pesme „Crven je Istok i Zapad". Sličan je slučaj i sa pesmom „Bandijera rosa", koju su pevali istarski partizani i garibaldinci posle kapitulacije Italije. Poznata istarska pesma „Druže, tvoja kuća gori" bila je najpopularnija pesma vijetnamskih partizana. Pojedini narodni guslari, poput Filipa Bulajića, proslavljali su pobjede partizana „uz čarobne zvuke javorovih gusala, koje pletu vijenac slave herojima".

U narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji učestvovalo je 230 likovnih umetnika od kojih je sačuvano na hiljade grafika i crteža, koji sjedinjuju „umjetničku vrijednost i faktografsku dokumentarnost".

Likovni umetnici su u ratu radili na borbenim i mobilizatorskim plakatama, parolama, crtali likove partizana, priređivali izložbe o SSSR-u, radili crteže za novine, izrađivali pozorišne

kulise, ilustrovali novine, itd. Među slikarima na tlu dJžičke republike isticali su se Pivo Karmatijević, Bora Baruh, Jurica Ribar i drugi. Plakati su bili strogo funkcionalizovani, odr^žavajući potrebu trenutka za većim stepenom „budnosti“ CT, „Pazi petokolonaš vreba“) ili pritiskom na veće borbene angažovanje ili političko opredeljivanje („Ja se borim, a ti?“).

Među slikarima i vajarima partizanima izdvajali su se: Marijan Detoni, Ismet Mujezinović, Božidar Baruh, Edco Murtić, Božidar Jakac, vajar Antun Augustinčić.

Kulturna tradicija i nacionalna osećanja naroda su poštovana u vidu uzimanja imena uglednih javnih radnika iz prošlosti za naziv vojnih jedinica. U Sloveniji je Prešernov dan bio proglašen za narodni praznik. Partizanske brigade nosile su ime Prešerna, Levstika i Cankara; narodnooslobodilačka borha služila se tradicijom Njegoša i *Gorskog vijenca*, ali se time služi — la i četnička izdaja. Na dan Svetog Save ukazivalo se na veliko»g prosvetnog i nacionalnog reformatora iz srpske prošlosti. Partizanski odredi u Crnoj Gori, Srbiji, Sloveniji nazivani su po irremenima istaknutih heroja iz dalje i bliže prošlosti.

Umetnost narodnooslobodilačke borbe imala je karakter izrazito „borbene umetnosti“, određene postizanjem osr—lovnih ciljeva revolucionarnog subjekta, smene vlasti u usLovima narodnooslobodilačkog rata protiv fašizma i za oslotDođenje zemlje od okupatora; ona je idejno određena, obojena poStičlci i ideološki, aktuelna, politički i moralno inspirativna, u ceini usmeravana. Nije bilo mesta ni vremena da se raspravlja i raspreda o estetičkim fenomenima i drugim umetničkim kategorijama. Narodnooslobodilačka borba je, pri tome, rođena pretežno u zabačenim seljačkim prostorima, gde je živelo seljaštvo koje nije posedovalo ni pismenost da bi se moglo zanimati suptilnim pitanjima umetničkog stvaralaštva. Nnarodni umetnici (pevači u desetercu, guslari, itd.) više su značili za mobilizaciju od poznatih pesnika i prefinjenih esteta.

Zbivala se jedna neobična pojava: dok su narodni stvarao ci, pesnici-seljaci, bez umetničkog imena, pisali pesme u desetercu, slaveći narodnooslobodilačku borbu, književnici, pisci, novinar i> Publicisti i novinari na oslobođenoj teritoriji su bili d-okraja posvećeni razgorevanju te borbe, povremeno se javlja—jući^ u listovima koji su izlazili na teritoriji „Užičke republike^“ {Če~ domir Minderović, Jovan Popović, Vladimir Dedijer, it A.).

Umetnost revolucije nalazila se u funkciji pobjede revolucije. Stoga utilitarna i propagandna suština daje izrazit pečat radovima iz oblasti duhovnog stvaralaštva. Partija je kontrolisala i usmeravala razvitak kulturne politike i nastojala da ona neposredno služi revoluciji. U slikarstvu je preovlađivao crtež i plakat, a u poeziji jednostavan izraz, dok je prozna tematika u znaku opisivanja tekuće oslobodilačke borbe, žigosanja nacionalne izdaje, razvijanja narodnih energija za dovršenje dela nacionalnog i socijalnog oslobođenja. Improvizovana pozorišna društva bila su tumač aktuelnih zbivanja. Tendenciozni sadržaj je opredeljen funkcijom kulture u službi ideologije revolucionarnog subjekta. Komunistima je pošlo za rukom da kulturu i umetnost u toku rata približe najširim narodnim slojevima, da oni postanu korisnik kulturnih dobara, naročito muška i ženska omladina; da doprinesu emancipaciji žena koje su robovale raznim verskim i drugim društvenim zabludama i konzervativnim predstavama; da kulturu što više demokratizuju i da je približe svim narodima i nacionalnim manjinama.

Partizanska pesma je dosegla najveći nivo u toku rata i revolucije. Utvrđeno je da je napisano i ispevano oko 20.000 partizanskih pesama. Ratni uslovi određivali su formu i sadržaj masovnog pesničkog stvaralaštva. Partizanske pesme su povezane sa folklornom tradicijom, a na drugoj strani stavljene u službu najneposrednijih ciljeva Komunističke partije kao organizatora narodnooslobodilačke borbe. Nove pesme pevane su na melodije pesama iz oktobarske revolucije. Takve su pesme o Savi Kovačeviću. „Pjesma crnogorskih gerilaca 1941“ uzela je melodiju pesme „Crven je Istok i Zapad“. Sličan je slučaj i sa pesmom „Bandijera rosa“, koju su pevali istarski partizani i garibaldinci posle kapitulacije Italije. Poznata istarska pesma „Druže, tvoja kuća gori“ bila je najpopularnija pesma vijetnamskih partizana. Pojedini narodni guslari, poput Filipa Bulajića, proslavljali su pobjede partizana „uz čarobne zvuke javorovih gusala, koje pletu vijenac slave herojima“.

U narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji učestvovalo je 230 likovnih umetnika od kojih je sačuvano na hiljade grafika i crteža, koji sjedinjuju „umjetničku vrijednost i faktografsku dokumentarnost“.

Likovni umetnici su u ratu radili na borbenim i mobilizacionim plakatama, parolama, crtali likove partizana, priređivali izložbe o SSSR-u, radili crteže za novine, izrađivali pozorišne

kulise, ilustrovali novine, itd. Među slikarima na tlu Užičke republike isticali su se Pivo Karmatijević, Bora Baruh, Jurica Ribar i drugi. Plakati su bili strogo funkcionalizovani, odražavajući potrebu trenutka za većim stepenom „budnosti“ („Pazi, petokolonaš vreba“) ili pritiskom na veće borbene angažovanje ili političko opredeljivanje („Ja se borim, a ti?“).

Među slikarima i vajarima partizanima izdvajali su se: Marijan Detoni, Ismet Mujezinović, Božidar Baruh, Edo Murtić, Božidar Jakac, vajar Antun Augustinčić.

Kulturna tradicija i nacionalna osećanja naroda su poštovana u vidu uzimanja imena uglednih javnih radnika iz prošlosti za naziv vojnih jedinica. U Sloveniji je Prešernov dan bio proglašen za narodni praznik. Partizanske brigade nosile su ime Prešerna, Levstika i Cankara; narodnooslobodilačka borba služila se tradicijom Njegoša i *Gorskog vijenca*, ali se time služila i četnička izdaja. Na dan Svetog Save ukazivalo se na velikog prosvetnog i nacionalnog reformatora iz srpske prošlosti. Partizanski odredi u Crnoj Gori, Srbiji, Sloveniji nazivani su po imenima istaknutih heroja iz dalje i bliže prošlosti.

Umetnost narodnooslobodilačke borbe imala je karakter izrazito „borbene umetnosti“, određene postizanjem osnovnih ciljeva revolucionarnog subjekta, smene vlasti u uslovima narodnooslobodilačkog rata protiv fašizma i za oslobođenje zemlje od okupatora; ona je idejno određena, obojena politički i ideološki, aktuelna, politički i moralno inspirativna, u celini usmeravana. Nije bilo mesta ni vremena da se raspravlja i raspreda o estetičkim fenomenima i drugim umetničkim kategorijama. Narodnooslobodilačka borba je, pri tome, vođena pretežno u zabačenim seljačkim prostorima, gde je živelo seljaštvo koje nije posedovalo ni pismenost da bi se moglo zanimati suptilnim pitanjima umetničkog stvaralaštva. Narodni umetnici (pevači u desetercu, guslari, itd.) više su značili za mobilizaciju od poznatih pesnika i prefinjenih esteta.

Zbivala se jedna neobična pojava: dok su narodni stvaraoci, pesnici-seljaci, bez umetničkog imena, pisali pesme u desetercu, slaveći narodnooslobodilačku borbu, književnici, pisci, novinari^{ri}» publicisti i novinari na oslobođenoj teritoriji su bili dokraja posvećeni razgorevanju te borbe, povremeno se javljajući u listovima koji su izlazili na teritoriji „Užičke republike“ (Čedomir Minderović, Jovan Popović, Vladimir Dedijer, itd.).

Stvaralaštvo u toku narodnooslobodilačke borbe je nastavak predratne socijalne literature; u narodnooslobodilačkoj borbi maksimalno se razvilo narodno stvaralaštvo (epске pesme, partizanske pesme pune heroike, s jezgrovitim porukama, anegdote, poslovice, narodna mudrost i folklor). Kao rezultat tih spojeva nastala je i čuvena poema Skendera Kulenovića *Stojanka majka Knežopoljka*, napisana u vreme i pod uticajem kozaračke epopeje polovinom 1942. godine, u vidu tužbalice. Njegova Majka Knežopoljka ne čuti već poziva na osvetu, slavi „život i slobodu". Radovan Zogović ispevao je poemu Titu *Biografija druga Tita*, koristeći se versifikacijom stiha po ugledu na Majakovskog. Čedomir Minderović izdaje 1945. ratni dnevnik *Za Titom*. Istoričari književnosti nalaze u partizanskoj poeziji avangardnu komponentu u pesmama Oskara Daviča, kao i u pesmama Mime Dedinca, ispevanim u zarobljeničkim logorima. Branko Ćopić je pripovedač, romansijer i pesnik Bosanske krajine, još uže svog Grmeča i Podgrmeča. Uveo je u književnost bosanskog, krajiškog seljaka sa dubokim razumevanjem i poznavanjem njegove psihe i karaktera, običaja, navika zemlje i sočnog jezika. Jovan Deretić njegov pristup literaturi karakteriše kao „narodski realizam". Pored *Priča partizanki*, objavio je zbirku pesama *Ognjeno rađanje domovine* (1944), u kojoj se izdvajaju „Pesma mrtvih proletera", „Grob u žitu", „Vojnik pred geografskom kartom". S puno patosa i ujedno topline, Ćopić opeva sudbine boraca Bosanske krajine. Jovan Popović je pričao o neposrednim događajima života, reagovao literarno na razne ratne i druge zgone (*Istinite legende*). Među malobrojnim dnevnicima ističe se *Dnevnik 1941*. obrazovanog seljaka iz valjevskog kraja Dragojla Dudića, pisan u trećem licu, gde pisac beleži zbivanja tokom tri ustanička meseca Srbije (od početka avgusta do početka novembra 1941. godine). Za ovo štivo Ivo Andrić je napisao da ga odlikuje „elementarni realizam narodnog gledanja i kazivanja". Vladimir Dedijer je svojim *Dnevnikom* u tri toma ostvario najupečatljiviju hroniku narodnooslobodilačke borbe, napisanu živim jezikom, dokumentovanu, krcatu podacima o ljudima i događajima. Dedijerov *Dnevnik* je riznica činjenica o narodnooslobodilačkom ratu. S pravom sebe naziva „pisaricom", hroničarom, partizanske bu-

ne.

Od velikana predratne književnosti nijedan se nije pridružio narodnooslobodilačkoj borbi: Miroslav Krleža je ostao u Zagre-

bu iako je pozivan da izađe na slobodnu teritoriju, dok je Ivo Andrić živeo povučeno u Beogradu. Na slobodnu teritoriju Hrvatske izašao je januara 1943. „bard hrvatskog pesništva” Vladimir Nazor. Pesnik je nadahnut krvavim pokoljima Srba u JKDH napisao potresnu pesmu *Majka pravoslavna*. Goran Kovačić je *Jamu* posvetio stravičnim ustaškim zločinima nad srpskim življem. Jedan od tvoraca Osvobodilne fronte, poznati katolički pisac, hrišćanski socijalist, Edvard Kocbek, većnik AVNOJ-a, napisao je dnevnik *U partizaniji*.

U narodnooslobodilačkoj borbi učestvovali su i naučnici i profesori, među kojima Pavle Savie, fizikohemičar, Dušan Nedeljković, Sima Milošević, Dušan Savković, Ferdo Čulinović, Franc Cviter, Metod Mikuž i drugi. Čulinović je na slobodnoj teritoriji Hrvatske radio na normativnim i pravosudnim poslovima organa narodnooslobodilačkog pokreta; Mikuž je bio većnik AVNÖJ-a, a Franc Cviter nezamenljiv saradnik u pomenutom slovenačkom institutu koji je pripremao dokumentaciju i argumentaciju Slovenije i nove Jugoslavije neophodnu za buduće razgovore na mirovnoj konferenciji.

Ofanzive neprijatelja, tako česte i nepredvidljive, uticale su na odlaganje kongresa kulturnih radnika koji se pripremao na slobodnoj teritoriji Hrvatske krajem 1943. godine, da bi bio održan tek u leto 1944. u Topuskom. Kongres se bavio pitanjima kulture i prosvete u narodnooslobodilačkoj borbi i obnovom zemlje. U oslobođenom Nikšiću održan je novembra 1944. skup crnogorskih prosvetnih radnika, i drugih intelektualaca koji su razmatrali probleme organizacije prosvetnog života na slobodnim teritorijama i u uslovima potpuno oslobođene zemlje.

Istorijsko-sociološka istraživanja sve više pokazuju značajan uticaj inteligencije u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, bez obzira što nauka za sada raspolaže fragmentarnim podacima. KPJ je bila partija grada, ali je tokom rata prihvaćena i na selu.

Intelektualci su u partijskim rukovodstvima KPJ u Srbiji 1941. bili često u većem broju od radnika. Najveći uticaj KPJ je uspela da ostvari na intelektualnu omladinu: srednjoškolsku i osobito studentsku. Prema nepotpunim podacima 85% studenata Univerziteta u Beogradu je učestvovalo u narodnooslobodilačkom ratu — među njima 14 profesora — od kojih je 36 odlikovano ordenom Narodnog heroja, 34 posmrtno. Tim povodom Milan Koljanin piše: „Širokoj partijskoj obnovi u nekoliko predra-

tnih godina, koja je bila odlučujuća osnova pobjede u ratu i revoluciji, prethodilo je organizaciono utvrđivanje i naglo širenje uticaja komunističkog pokreta upravo na Beogradskom univerzitetu." Svim odredima u Srbiji zajedničko je bilo visoko učešće intelektualaca u njihovim rukovodećim sastavima, i pored velikih promena u sastavu boraca: činili su od trećine do polovine, nekada i više, rukovodstava. Među njima su dve ubedljivo najveće grupe: studenti (obično prava i medicine) i prosvetni radnici, osobito učitelji. Među borcima od intelektualaca dominirali su đaci, pretežno gimnazijalci. Prema podacima za sve odrede u Srbiji, njihov komandni sastav, od voda naviše, činilo je 78 radnika, 56 fakultetski obrazovnih, 55 studenata, 48 seljaka, 30 učitelja, 21 aktivni oficir i 4 srednjoškolca. Gotovo isto bilo je i njihovo učešće u organima narodne vlasti. Oni su gotovo u potpunosti sačinjavali prosvetno-kulturne odbore i redakcije listova. Uticaj ovih intelektualaca je bio posebno značajan u vreme priprema ustanka i njegovog polo-etanja. Inteligencija, koja se posle aprila 1941. našla na selu, đaci, studenti, učitelji, prosvetni radnici, advokati i lekari, poznati u narodu, imali su odlučujući uticaj na pokretanje sela u ustanak.